

تفسیر و علوم قرآنی

تفسیر موضوعی (۱)

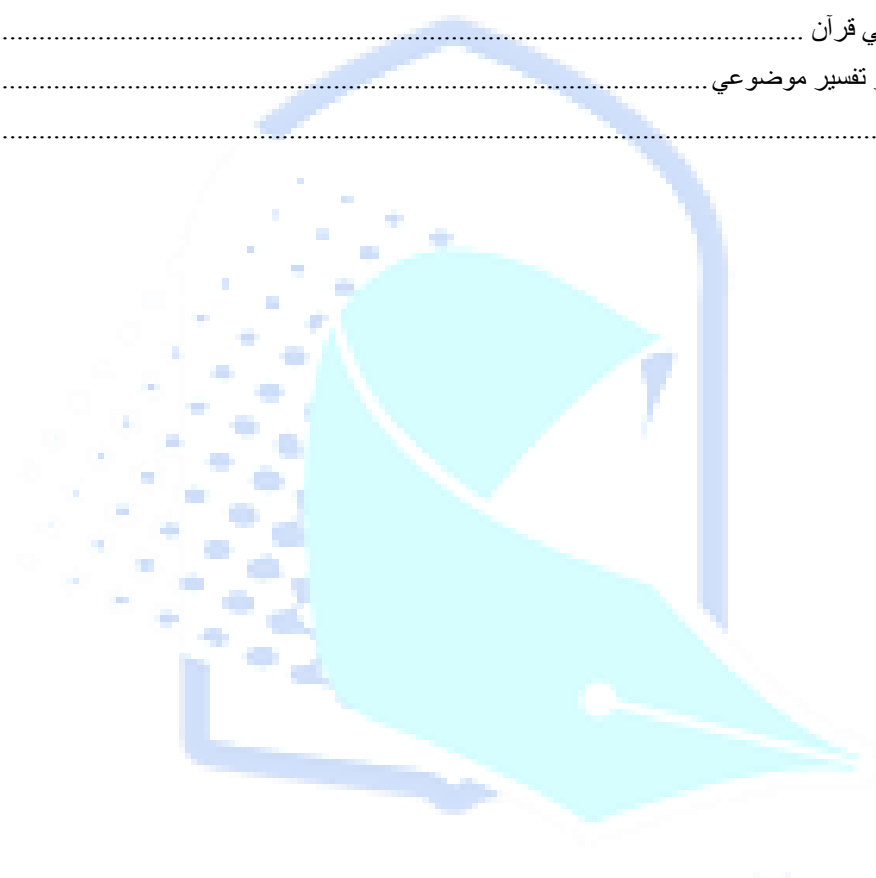
استاد: خانم ماهروزاده

مرکز آموزش های غیر حضوری حوزه های علمیه خواهران

اداره تولید محتوا

فهرست مطالب

۳	درآمد.....
۳	تعریف تفسیر موضوعي.....
۴	ویژگیهای تفسیر موضوعي.....
۵	تفاوتهای تفسیر ترتیبی با موضوعي.....
۶	اهمیت تفسیر موضوعي.....
۷	پیشینه تاریخی.....
۹	اقسام تفسیر موضوعي قرآن.....
۱۵	مراحل تحقیق در تفسیر موضوعي قرآن کریم.....
۱۷	تفسیر موضوعي مقدم است یا تفسیر ترتیبی.....
۱۷	آسیب شناسي تفسیر موضوعي قرآن.....
۱۸	معرفي تفاسیر موضوعي قرآن.....
۲۲	بایسته های پژوهشي در تفسیر موضوعي.....
۲۴	کتابنامه.....

روش تفسیر قرآن کریم در يك نگاه كلي، به دو گونه ترتیبي و موضوعي تقسیم می‌شود. در تفسیر موضوعي بر خلاف تفسیر ترتیبي^۱ هدف مفسر دستیابی به نظریه قرآن کریم در يك موضوع یا مسئله است. مطرح شدن پرسش‌های نوظهور فراوان و بروز افکار و گرایشهای جدید در قرن حاضر سبب رشد و گسترش این شیوه تفسیری شده است. در این جزوه ماهیت تفسیر موضوعي، معانی تفسیر موضوعي و اقسام آن و آسیب‌های پیش‌رو در تفسیر موضوعي همراه با توصیف تفاسیر موضوعي مهم در عصر حاضر، در حد يك واحد درسي بیان می‌شود.

تعریف تفسیر موضوعي

اصطلاح تفسیر موضوعي ترکیبی وصفی است که از دو بخش تشکیل شده است. ابتدا دو واژه تفسیر و موضوع معنا می‌شود سپس اصطلاح تفسیر موضوعي تعریف می‌شود:

تفسیر

«تفسیر» از ریشه «فسر» گرفته شده و فسر به معنای جدا کردن، بیان، توضیح دادن و کشف و آشکار ساختن امر پنهان یا معنای معقول آمده است.^۲ تفسیر مصدر باب تفعیل است، مفهوم مبالغه نیز در آن نهفته و معنای آن، به خوبی به خوبی آشکار نمودن معانی الفاظ و حقایق پنهان است.

واژه تفسیر در قرآن کریم تنها يك بار در آیه سی و سوم از سوره فرقان به کار رفته است. در این آیه، خداوند متعال پس از ذکر برخی شبهه‌های کافران و پاسخ به آنها می‌فرماید:

«وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرٍ»^۳ و هیچ مثلی برای ت نیاورند مگر آنکه حقیقت [مسئله] و بهترین تبیین [آن] را برای ت [فرود] آوردیم.»

واژه تفسیر در این آیه مانند اکثر قریب به اتفاق واژه‌های قرآنی در همان معنای لغوی یعنی کشف و بیان به کار رفته است. آشکار نمودن معانی الفاظ و حقایق پنهان است.

تفسیر در اصطلاح؛ «بیان مفاد استعمالی آیات قرآن و کشف مراد خداوند و مقاصد الهی از آن بر مبنای قواعد ادبیات عرب و اصول محاوره عقلانی است.»^۴

مفسر سه مرحله را در تفسیر آیات پیش رو دارد؛ ابتدا معانی لغوی واژه‌ها با توجه به عصر نزول را بدست می‌آورد سپس معانی کلمات با توجه به جایگاه واژه‌ها در کلام بررسی می‌شود و در مرحله آخر به دنبال اهداف الهی در بیان این واژه‌ها می‌باشد؛ هدف از افزودن عبارت «بر مبنای قواعد ادبیات عرب و اصول محاوره عقلانی» آن است که سه مرحله یاد شده تفسیر، در صورتی حقیقتاً تفسیر به شمار می‌آید که مفاد استعمالی آیات به استناد قواعد ادبیات عرب به دست آید و با در نظر

^۱ . در تفسیر ترتیبي فهم آیات به ترتیب سوره‌های قرآن کریم و به صورت آیه به آیه مد نظر مفسر می‌باشد.

^۲ ر. ک: جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة؛ ابن منظور، محمد، لسان العرب؛ طریحی، فخر الدین، مجمع البحرین؛ صفی‌پور، عبد الرحیم، منتهی الارب؛ ابن فارس، احمد، مقاییس اللغة؛

^۳ . فرقان آیه ۳۳.

^۴ ر. ک: محمود رجبی، روش تفسیر قرآن، ص ۱۳.

^۵ . مقصود از «مفاد استعمالی» همان چیزی است که دانشمندان علم اصول فقه آن را «مراد استعمالی» نامیده‌اند. به نظر ما واژه «مفاد» برای ادای این مقصود دقیق‌تر است؛ زیرا آنچه در مراد استعمالی مدنظر است، مراد گوینده (در اینجا مراد خداوند) از واژگان و عبارات نیست، بلکه معنایی است که الفاظ و عبارات در مقام استعمال آن را افاده می‌کند.

گرفتن قواعد محاوره عقلانی، مراد جدی و مقاصد الهی کشف شود؛ بنابراین، اگر فردی براساس حدس و گمان و یا شهود و عرفان و یا روشهای دیگر به بیان معانی و کشف مدالیل و مقاصد دست یابد، تفسیر مصطلح نخواهد بود.

موضوع

موضوع از وضع گرفته شده است به معنای نهادن چیزی در جایی، چه این گذاردن به معنای فرو نهادن یا پایین گذاردن باشد و چه به معنای انداختن و استوار ساختن در جایی. در اصطلاح، مسأله یا امری است مربوط به جنبه‌ای از ابعاد زندگی، در باره ایدئولوژی و عقیده، رفتار اجتماعی یا پدیده‌های هستی که آیات قرآن کریم به آن پرداخته‌اند.^۱

تفسیر موضوعی

تعاریف متعددی از تفسیر موضوعی شده است که به هم نزدیک است به مهمترین آنها اشاره می‌شود:

آیه‌الله مکارم شیرازی، تفسیر موضوعی را این‌گونه تعریف می‌کند: «آیات مختلفی که درباره یک موضوع در سرتاسر قرآن مجید در حوادث و فرصتهای مختلف آمده است، جمع‌آوری و جمع‌بندی گردد و از مجموع آن، نظر قرآن درباره آن موضوع و ابعاد آن روشن گردد».^۲

علامه شهید سید محمد باقر صدر در تعریف تفسیر موضوعی آورده است که:

«در روش تفسیر موضوعی، آیات قرآن تقطیع نمی‌شود و بررسی آیات بطور مسلسل یعنی آیه به آیه و مرتب انجام نمی‌گیرد؛ بلکه مفسر موضوعی می‌کوشد تحقیقات خود را روی یک موضوع از موضوعات زندگی، اعتقادی، اجتماعی و جهانی که قرآن متعرض آن شده متمرکز سازد و درباره آن موضوع از قرآن استفاده کند. برای مثال عقیده به توحید یا سنت‌های تاریخ یا کیفیت تکوین آسمان و زمین و این‌گونه مسائل را در قرآن مورد مطالعه قرار می‌دهد.

تفسیر موضوعی وقتی صورت می‌گیرد که یکی از موضوعات زندگی یا اعتقادی یا اجتماعی و جهانی مطرح گردیده، بخواهیم آن را از دیدگاه قرآن مورد بررسی و ارزیابی قرار دهیم و نظر قرآن را درباره آن موضوع به دست آوریم».^۳

تعاریف دیگری نیز آمده است:

«کوششی است بشری در فهم روشمند نظر قرآن در سایه گردآوری مبتنی بر تئوری آیات، پیرامون مسائل و موضوعات زنده عملی و نظری- برخاسته از معارف بشری و احوال حیات جمعی- که انتظار می‌رود قرآن، سخن حقی در آن خصوص دارد».^۴

«جمع آوری روشمند آیات از سراسر قرآن مجید که از موضوع یا موضوعات زندگی، عقیدتی، اجتماعی و جهانی سخن می‌گویند و هدف واحدی دارند؛ با دقت در ترتیب آیات بر حسب نزول و توجه به سیاق و نظم حاکم بر آیات با احاطه کامل به تمام آیات قرآنی و تفسیر ترتیبی و در نهایت بیان دیدگاه قرآن در آن موضوعات».^۵

ویژگیهای تفسیر موضوعی

با توجه به تعاریف مذکور تفسیر موضوعی دارای ویژگیهای ذیل است:

۱. رک: مصطفی مسلمی، مباحث فی التفسیر الموضوعی، ص ۱۵.

۲. پیام قرآن، ج ۱، ص ۲۱

۳. سنت‌های تاریخ در قرآن، علامه شهید صدر، ص ۸۶، سید جمال موسوی اصفهانی.

۴. سید هدایت الله جلیلی، روش‌شناسی تفاسیر موضوعی قرآن، ص: ۱۷۰

۵. رک: بهروز یدالله پور مبانی و سیر تاریخی تفسیر موضوعی قرآن، ص: ۱۶

۱. در تفسیر موضوعی، آیات مربوط به يك موضوع واحد جمع‌آوری می‌شود و مورد بررسی قرار می‌گیرد.
- برای مثال: آیات مربوط به توحید، نبوت و معاد از تمام سوره‌های قرآن جمع‌آوری و با همدیگر تفسیر می‌شود.
۲. هدف این شیوه تفسیری، به دست آوردن نظر نهایی قرآن درباره يك موضوع است.
۳. تفسیر موضوعی، آیات محکم قرآن را محور قرار داده و آیات متشابه را به آنها باز می‌گرداند و تفسیر می‌کند.
۴. تفسیر موضوعی، معمولاً کاربردی و مرتبط با تجربیات زندگی بشر است و به پرسشها و مشکلات او پاسخ می‌دهد.
۵. تفسیر موضوعی، آزاد از قیود زمان، مکان و محدودیتهای عبارتی است؛ یعنی خصوصیات زمانی و مکانی آیات- مثلاً در قصه‌های قرآن- الغاء می‌شود و لبّ معانی به دست آمده و به صورت قانون و قاعده کلی برای پاسخ گویی به مصداقهای جدید و موضوعات و مشکلات بشر به کار می‌رود.^۱
- این شیوه تفسیری را «تفسیر موضوعی» نامیده‌اند، چرا که از يك موضوع شروع می‌کنیم و نظر قرآن را در مورد آن جست‌وجو می‌کنیم. این شیوه را «تفسیر توحیدی» نیز نامیده‌اند؛ چرا که بین تجربه بشر و قرآن جمع می‌کند و يك نظریه واحد را در موضوع ارائه می‌کند. برخی آن را تفسیر تقطیعی نیز نامیده‌اند زیرا آیات قرآن را تقطیع کرده و جدای از آیات قبل و بعد سوره مورد بررسی قرار می‌گیرد.^۲

تفاوت‌های تفسیر ترتیبی با موضوعی

۱. در تفسیر ترتیبی، مدلول جداگانه آیات بیان می‌شود؛ اما در تفسیر موضوعی، مدلول مرکب آیات و نظر نهایی قرآن به دست می‌آید.
۲. تفسیر ترتیبی صرف، گاهی از يك جنبه به موضوع می‌نگرد و دیدی ناقص از موضوعات قرآنی به انسان می‌دهد؛ در حالی که تفسیر موضوعی، دیدی جامع و کامل نسبت به موضوع می‌دهد.
- یادآوری: همین مطلب، گاهی موجب می‌شود که افراد در فهم آیات قرآن، خطا کنند یا از آیات، سوء استفاده کنند و همین مطلب، موجب پیدایش اختلافات مذهبی یا دامن زدن به آنها شده است؛ مثلاً کسانی که دیدگاه جبری دارند، به آیاتی که ظاهری جبری دارد- مثل: [وَمَا رَمَيْتَ...]، «انفال: ۱۷» [فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ...]. «ابراهیم: ۴»
- استناد می‌کنند و افرادی که دیدگاه تفویض و آزادی انسان را قبول دارند، به آیاتی که موافق نظر آنهاست- مثل: [إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا] «انسان: ۳»
- استناد می‌کنند؛ در حالی که اگر هر دو دسته آیات در کنار هم گذاشته شود، دیدگاه معتدل «الامر بین الامرین» به دست می‌آید.
- همین مسئله در مورد مسئله شفاعت، شرک، توسل و مانند آنها اتفاق افتاده است.
۳. تفسیر ترتیبی، مقدمه تفسیر موضوعی به شمار می‌آید، و تفسیر موضوعی بدون توجه به تفسیر ترتیبی آیات قرآن، صحیح نیست؛ چرا که بسیاری از قرائن موجود در آیات قبل و بعد (همچون سیاق) در تفسیر ترتیبی به دست می‌آید؛ ولی در تفسیر موضوعی این‌گونه نیست.

اما توقف بر مقدمه (تفسیر ترتیبی) و نپرداختن به تفسیر موضوعی، نوعی در جا زدن است.

۱. رک: محمد علی رضایی اصفهانی، منطق تفسیر ۲، ص ۳۸۳.

۲. محمد علی رضایی اصفهانی، منطق تفسیر ۳، ص ۲۰۸.

۴. تفسیر ترتیبی، سلبی است و معمولاً بدون توجه به آیات دیگر قرآن و بدون طرح و نظریه یا موضوع قبلی انجام می‌گیرد؛ اما تفسیر موضوعی، اثباتی است؛ یعنی تفسیر آیات با توجه به آیات دیگر قرآن صورت می‌گیرد و نظر نهایی قرآن اثبات می‌شود. به عبارت دیگر: از تفسیر ترتیبی، ارتباط آیات و مطالب و مفاهیم، کشف نمی‌شود؛ به خلاف تفسیر موضوعی.^۱

۵. تفسیر ترتیبی، از نص شروع می‌شود؛ اما تفسیر موضوعی، از واقع حیات بشری شروع می‌شود؛ یعنی در تفسیر موضوعی، به موضوعاتی می‌پردازیم که برای بشر رخ نموده و مشکل یا پرسشهای بشر است. به عبارت دیگر، تفسیر ترتیبی، توضیح آیات قرآن در خلاء و بدون توجه به نیاز فعلی اجتماع است؛ اما تفسیر موضوعی، پاسخی به نیاز فعلی جامعه بشری است؛ از این رو، کاربردی است.

۶. تفسیر ترتیبی، يك طرفه است؛ یعنی مفسر، منفعل و شنونده است؛ اما تفسیر موضوعی، دو طرفه است؛ یعنی مفسر، پرسشگر و فعال است. یعنی او پرسشهای بشریت را از قرآن می‌پرسد و با تفسیر موضوعی به آنها پاسخ می‌دهد.

۷. تفسیر موضوعی، نسبت به تفسیر ترتیبی، رشد علمی بیشتری به بار می‌آورد.

همان‌طور که در جهان حدیث اتفاق افتاد؛ یعنی دانشوران حدیث به دو گروه محدثان و فقیهان تقسیم می‌شوند؛ محدثان فقط به نقل حدیث و شرح احادیث به صورت ترتیبی پرداختند- مانند مرآة العقول علامه مجلسی و ...-؛ اما فقیهان به شرح موضوعی احادیث پرداختند و آنها را در قالب علم فقه بیان کردند و همین مطلب موجب رشد حدیث موضوعی (فقه) شد؛ اما در جهان تفسیر، مفسران در طول صدها سال به تفسیر ترتیبی روی آوردند و به تفسیر موضوعی نپرداختند یا کمتر پرداختند؛ از این رو، علم تفسیر، رشد کمتری پیدا کرد.^۲

اهمیت تفسیر موضوعی

تفسیر موضوعی از ابعاد مختلفی اهمیت دارد که مهمترین آنها عبارتند از:

۱- پاسخگویی به شبهات

با ظهور نظریه‌ها و دیدگاههای متفاوتی که در برخورد بین جهان اسلام و غرب پدید می‌آید با این همه سرمایه‌های فکری که در اسلام داریم و این فرهنگ غنی و متنوعی که قرآن در تمام رشته‌های شناخت انسانی به ما عرضه می‌کند، وقتی برخوردی بین يك نفر مسلمان و يك نفر غربی ایجاد می‌شود، فرد مسلمان خود را در مقابل نظریه‌های فراوانی می‌بیند که در زمینه‌های مختلف ابراز شده است، بنابراین بر او واجب است که نظر اسلام را بداند و برای این که نظر اسلام را در مقابل این نظرات بداند، چاره‌ای ندارد مگر آن که از متون اسلامی استفاده نموده، در اعماق آن، فرو برود تا موضع اسلام را در این مورد نفیاً و اثباتاً دریابد و بفهمد چگونه اسلام همین مشکل را در همین زمینه‌ای که تجارب بشر هشیارانه در جنبه‌های مختلف زندگی به آن رسید، حل کرده است. این جاست که می‌بینیم تفسیر موضوعی بهترین روش است.^۳

۲- اثبات اعجاز قرآن

از سوي دیگر از راه تفسیر موضوعی، ابعاد تازه‌ای از جنبه‌های اعجاز قرآن کریم آشکار می‌شود.^۴ از جمله اعجاز علمی، اعجاز تشریعی،

۱. ر. ک: مقاله: «التفسير القرآني بين التجزي و الموضوعي»، مجموعه آثار شهید صدر، ج ۱۳، ص ۲۷ به بعد

۲. رضایی اصفهانی، همان، ص ۳۸۵

۳. آية الله محمد باقر صدر، المدرسه القرآنية، ۳۳- ۳۶.

۴. مصطفی مسلمي، مباحث في التفسير الموضوعي، ص ۳۰.

۳- تولید علم

یکی از جنبه های اعجاز و خصوصیات قرآن کریم جامعیت ابعاد آن است. تفسیر موضوعی بستر سازی پژوهشهای نوینی از قرآن است که که مورد نیاز جامعه کنونی ما است. نگارش و تألیف در باره فلسفه تشریع اسلامی در همه زمینه های زندگی و بیان ویژگیهای برجسته آن در پرتو آیات قرآنی نیاز جدی و ضروری است. از جمله: مبانی تربیت قرآن، مبانی دانش اقتصاد اسلامی در پرتو آیات قرآن، مبانی تبلیغ اسلامی از دیدگاه قرآن

پیشینه تاریخی^۱

رشد تفسیر موضوعی قرآن، پدیده ای نوآمد به شمار می آید که در چند دهه اخیر بالنده شده است؛ اما هنگامی که به میراث مکتوب مفسران قرآن و محدثان مراجعه می کنیم، متوجه می شویم که در احادیث پیامبر ﷺ و اهل بیت ﷺ از این شیوه تفسیری- که نوعی تفسیر قرآن به قرآن است- استفاده شده است.^۲

تفسیر موضوعی، در مقابل درخت کهن و تنومند تفسیر ترتیبی، نهال نوپایی بیش نیست. اهتمامی که مفسرین در طول تاریخ تفسیر، مصروف روش ترتیبی کرده اند آنچنان است که در تاریخ تفسیر قرآن جز رگه هایی از تفسیر موضوعی را نمی توان سراغ گرفت^۳ تقریباً در طول سیزده قرن روش حاکم بر تفسیر، همان روش ترتیبی بود و هر مفسری مانند پیشینیانش خود را ملزم می دید قرآن را آیه به آیه تفسیر کند.^۴

آنچه که از تاریخچه واژه تفسیر موضوعی بر می آید نشان می دهد که يك اصطلاح مستحدثی است که بر برخی تفاسیر معاصر اطلاق شده است. اما در خصوص اطلاق این اصطلاح بر بعضی تفاسیر گذشته دو گونه می توان عمل نمود: اول اینکه در تفاسیر سلف جستجو شود و مواردی که در آنها مشابهتی با تفاسیر موضوعی مشاهده می شود شناسایی نموده و بر آنها نیز عنوان «تفسیر موضوعی» را اطلاق کنیم. گونه دیگر این که بگوئیم تفسیر موضوعی هم اصطلاح مستحدثی است و هم پدیده نوظهوری است و ریشه یابی تاریخی آن امر عبثی است.

اتخاذ یکی از این دو کار متکی و منوط به معنایی است که از تفسیر موضوعی اراده می کنیم یعنی بر اساس معنای اراده شده است که می توان به کتب تفسیری سلف نظر انداخت و به دنبال مصادیق احتمالی آن گشت. «تفسیر موضوعی» به معنای فراهم آوردن آیات هم مضمون و سپس دسته بندی مجموع آن آیات و بحث و بررسی پیرامون آن، پیشینه تاریخی کهنی دارد. مصداق روش تفسیر موضوعی بدین معنا، آثاری است که با عنوان «آیات احکام» یا «احکام القرآن» نگاشته شده است. سابقه تاریخی این آثار به قرن دوم هجری می رسد در این آثار، مجموع آیات فقهی، یکجا گرد آمده و پس از دسته بندی بر اساس کتب فقهی، مورد بحث و گفتگو قرار می گیرد.^۵

۱. رک: هدایت جلیلی، روش شناسی تفاسیر موضوعی قرآن، ص ۲۳-۳۳

۲. ر. ک: بحار الانوار، ج ۷۴، ص ۹۴-۱۱۰؛ پیام قرآن، ج ۱، ص ۲۳-۲۷

۳. استاد جعفر سبحانی در مقدمه کتاب تفسیر موضوعی می نویسد: ما در این بحث چهره تازه ای از تفسیر قرآن را نشان می دهیم که در طول چهارده قرن که بر تاریخ تفسیر قرآن می گذرد، کمتر به آن توجه شده است البته نمی گوئیم هیچ توجه نشده است بلکه به ندرت مورد توجه قرار گرفته است. (منشور جاوید قرآن، ص ۱۷)

۴. نجد أن العکس هو الصحيح علی الصعيد القرآنی حیث سيطر لاتجاه التجزیة علی الساحة عبر ثلاثة عشر قرناً تقریباً إذ کان کل مفسر یبدأ کما بدأ سلفه فیفسر القرآن آیه آیه. (صدر، محمد باقر، المدرسة القرآنية ص ۱۷)

۵. فهرست اجمالی تفاسیر «احکام القرآن» یا «آیات الاحکام» از قرن دوم تا قرن حاضر بدین قرار است:

قرن دوم: احکام القرآن: محمد بن صائب کلیبی (م ۱۴۶) قرن سوم: تفسیر آیات الاحکام: هشام بن محمد صائب کلیبی کوفی (م ۲۰۴/۲۰۶) احکام القرآن: احمد بن معذل (م ۲۴۰) احکام القرآن: محمد بن عبد الله مصری (م ۲۶۸/۹) آیات الاحکام: اسماعیل ازدی (م ۲۸۲) احکام القرآن: محمد بن ادریس (پیشوای مذهب شافعی) (م ۲۰۴) احکام القرآن: ابراهیم بن خالد (م ۲۴۰) احکام القرآن: محمد بن عبد الله (م ۲۶۸/۶) احکام القرآن: داود طاهری اصفهانی (م ۲۷۳) احکام القرآن: علی مروزی خراسانی (م ۲۴۴) قرن چهارم: احکام القرآن: موسی بن عبد الرحمن معروف به قطان (م ۳۰۶) احکام القرآن: محمد بن القاسم معروف به ابن قرطبی (م ۳۵۵) احکام القرآن: عبد الله بن احمد معروف به ابن المفلس (م ۳۲۴) آیات الاحکام: احمد طحاوی مصری (م ۳۲۱) شرح احکام القرآن: احمد رازی معروف به جصاص (م ۳۷۰) آیات الاحکام: علی بن موسی حنفی (م ۳۰۵) احکام القرآن: محمد

کتابهایی همچون، احکام القرآن محمد بن صائب کلبی (م ۱۴۶ ق) و زبدة البیان محقق اردبیلی، کنز العرفان فاضل مقداد و فقه القرآن راوندی و ... از پیشگامان تفسیر موضوعی به شمار می‌آیند؛ بلکه کتابهای فقهی شیعه و اهل سنت که موضوعات قرآنی- همچون نماز، روزه، زکات و ... را با توجه به آیات و روایات مورد بررسی قرار می‌داده‌اند، نوعی تفسیر موضوعی به شمار می‌آید.^۱

بجز آثار فقهی یاد شده، در قرنهای پیشین، نمونه‌هایی برای تفسیر موضوعی می‌توان یافت که از آن میان به کتبی که در خصوص «آیات الولاية» نگاشته شده است، می‌توان اشاره نمود.^۲

برخی مرحوم علامه مجلسی را، نخستین کسی معرفی می‌کنند که به تفسیر موضوعی به طور اجمال توجه داشته است وی در کتاب «بحار الانوار» در آغاز هر بابی و موضوعی، آیات مربوطه به موضوع را گرد آورده و به تفسیر اجمالی آنها پرداخته است.^۳

در باب سوابق تاریخی تفسیر موضوعی ذکر نکاتی چند ضروری است:

۱. گردآوری موضوعی آیات و تفسیر موضوعی قرآن دو مقوله جدا از هم‌اند. تفسیر موضوعی همانند هر تفسیر و تحقیقی دو مقام دارد: «گردآوری» و «داوری». لذا اگر در زمینه قرآن کسانی بر اساس معیارهای مختلفی دست به گردآوری موضوعی آیات زده‌اند، اثر آنها را نمی‌توان تفسیر موضوعی نامید بدین دلیل که مقام «داوری» در آنها لحاظ نشده است. از این رو کتبی مانند «المدخل الى التفسير الموضوعي للقرآن الكريم»^۴ که مؤلف آن بر اساس تسلسل طبیعی^۵ صرفاً در کار دسته‌بندی موضوعی آیات برآمده است، تفسیر موضوعی تلقی نمی‌شوند^۶ و تنها می‌توانند، مفسر را در امر استخراج آیات مساعدت و یاری کنند.

تمیمی (م ۳۰۵) احکام القرآن: عیاد بن عباس طالقانی (م ۳۸۵) شرح آیات الاحکام: اسماعیل بن عیاد (م ۳۸۵) قرن پنجم: احکام القرآن: احمد باغاتی (م ۴۰۱) آیات الاحکام: ابو یعلی کبیر (م ۴۵۸) آیات الاحکام: احمد بن حسن بیهقی (م ۴۵۸) مختصر احکام القرآن: مکی قیروانی (م ۴۳۷) قرن ششم: آیات الاحکام: علی بن محمد طبرسی (م ۵۰۴) احکام القرآن: محمد بن عبد الله اندلسی معروف به ابن العربی (م ۵۴۳/۲) فقه القرآن فی آیات الاحکام: قطب راوندی (م ۵۷۳) تفسیر آیات الاحکام: محمد بن حسین بیهقی نیشابوری (م حدود ۵۷۶) احکام القرآن: علی بن محمد معروف به کیه‌راسی (م ۵۰۴)

^۱ رک: محمد علی، رضایی اصفهانی، درسنامه روشها و گرایش های تفسیری قرآن، ص ۴۸۵.

^۲ فی المثل: ما نزل من القرآن فی علی (ع) (یا تفسیر الحبري)؛ حسین بن حکم بن مسلم حبری کوفی (م ۲۶۸) همین طور محمد بن عباس بن علی، معروف به ابن حجاج کتابی در ارتباط با آیاتی که در حق اهل بیت فرود آمده است، نگاشته است.

^۳ . سبحانی، جعفر، منشور جاوید قرآن، ص ۲۴

^۴ . تألیف: محمد باقر موحد ابطحی، در دو جلد

^۵ . یعنی محور موضوعات تفسیری را خلقت و آفرینش قرار داده است و از این مبنا تقسیمات موضوعی را بسط داده است.

^۶ . البته نمونه‌های دیگری را می‌توان در شمار این کتاب آورد از جمله: «تفصیل الایات»، ژول لایوم (۱۸۰۶-۱۸۷۶) enruaeB al seluJ مستشرق فرانسوی که نخستین فهرست موضوعی جدید و جدی قرآن است. و نیز «طبقات آیات»، از «خلیل صیری» که شامل، طبقه‌بندی آیات قرآن کریم بر اساس موضوع در ۲۶ فصل است. (فرهنگ موضوعی قرآن مجید: کامران فانی، بهاء الدین خرمشاهی، ۱۳۶۴، فرهنگ معاصر، مقدمه، صص دو و سه)

۲. در برخی از آثار تفسیری معاصر که در آن به روش ترتیبی در آیات قرآن نگریسته شده است، مباحث قرآنی مستقلی با روش موضوعی به چشم می‌خورد. «المیزان»^۱ و «المنار»^۲ دو نمونه بارز این گونه تفاسیرند.

وجود این مباحث در لابلای تفسیر ترتیبی، به منزله حرکتی پویا در پوسته سنتی تفسیر تلقی می‌شود و نشانگر این است که صاحبان این گونه تفاسیر در عین این که نیاز به طرح مستقل مباحث و مسائل فکری و عملی عصر از دیدگاه قرآن را درک و لمس کرده‌اند اما همچنان به سیره سلف پایبندند. از میان مباحث موضوعی مستقلی که در تفسیر المیزان دیده می‌شود می‌توان به موضوعات ذیل اشاره نمود:

«زن و جایگاه اجتماعی آن»^۳، «روابط اجتماعی اسلام»^۴، «بحث در ردّ نظر داروین»^۵، «نظر اسلام درباره مالکیت»^۶،

«اثر ایمان در فرد و اجتماع»^۷ «بحث دفاع»^۸ حرکت موضوعی در بطن تفاسیر ترتیبی را باید نقطه عطف اقبال به تفسیر موضوعی دانست امروزه مشاهده می‌شود که دامنه این حرکت از قالب تفاسیر ترتیبی فراتر رفته است و بطور مستقل نیز خود را نمایان کرده است.^۹

اقسام تفسیر موضوعی قرآن^{۱۰}

تفسیر موضوعی را از زوایای مختلف می‌توان تقسیم کرد^{۱۱}:

اول:

ابتدایی‌ترین روش تفسیر موضوعی جمع‌آوری واژه‌هایی است که درباره يك موضوع در قرآن سخن رفته است. مفسرانی در گذشته برای درک و فهم قرآن، تمام استعلامات يك واژه را جمع‌آوری و مقایسه می‌کرده‌اند تا در سایه آن بتوانند بر عمق معانی راه یابند.

^۱ نوشته علامه سید محمد حسین طباطبائی (۱۳۲۱-۱۴۰۲)

^۲ از محمد عبده مصری (م ۱۳۲۳) به قلم شاگردش محمد رشید رضا (م ۱۳۵۴)

^۳ المیزان ج ۲ / ص ۲۷۷-۲۶۱ و ۴ / ۱۷۸-۱۹۴

^۴ المیزان ج ۴ / ۱۳۳-۹۲

^۵ المیزان ج ۲ / ۱۱۲، ۳ / ۲۱۲، ۴ / ۱۴۳

^۶ المیزان ج ۴ / ۳۴۱-۳۴۰

^۷ المیزان ج ۱۵ / ص ۷

^۸ المیزان ج ۲ / ۷۴-۶۴

^۹ رک: سید ابراهیم سجادی، «شکوفایی تفسیر موضوعی در بستر قرن اخیر»، پژوهشهای قرآنی، سال دوم، شماره ۸-۷ (پائیز و زمستان ۱۳۷۵)، صص ۱۲۸-۱۴۹؛ ابو طالب محمدی، «منابع و روشهای تفسیر موضوعی در سده چهاردهم»، پژوهشهای قرآنی، سال دوم، شماره ۸-، (پائیز و زمستان ۱۳۷۵)، صص ۱۵۰-۱۷۷.

^{۱۰} تلخیص شده از مبانی و سیر تاریخی تفسیر موضوعی قرآن، ص ۳۱-۵۱

^{۱۱} رک: دائره المعارف قرآن کریم، ج ۸، مقاله تفسیر از سید محمود طیب حسینی.

یکی از کسانی که بر این روش ساده، کتاب نوشت، راغب اصفهانی بوده است که در قرن پنجم، کتاب مفردات خویش را به رشته تحریر در آورد.

در این روش، پژوهشگر، کلمه‌ای از کلمات قرآن کریم را جستجو می‌کند، سپس آیاتی که در آنها، کلمه یا مشتقاتی از ماده آنها، از حیث لغوی آمده است را جمع‌آوری می‌نماید و بعد از جمع‌آوری آیات و احاطه و تسلط به تفسیر آنها، در پی دلالت‌های کلمه، از خلال استعلامات قرآن کریم برای آن کلمه بر می‌آید و چه بسیار از کلمات قرآنی که به خاطر تکرار فراوان، جزء مصطلحات قرآنی به شمار می‌آیند.

کتابهای غریب القرآن و کتابهای اشباه و نظایر، این روش از تفسیر را در بر دارند و این نویسندگان در حیطه دلالت کلمه در مکان خود باقی مانده و بحثی از ارتباط بین آیات در سوره‌های مختلف انجام نداده‌اند؛ پس تفسیرشان از کلمه، در دایره دلالت لفظی باقی مانده است.

در این جا نمونه‌ای را از کتاب المفردات فی غریب القرآن اثر مرحوم راغب اصفهانی ذکر می‌نماییم:

«امة: هر جماعتی که آنها را امری جمع نماید، دین واحد یا زمان واحد و یا مکان واحد، چه آن امر جمع کننده تسخیری باشد یا اختیاری و جمع امت، امم است.

قوله تعالى (وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ) یعنی هر نوعی از آن امر جمع کننده تسخیری باشد یا اختیاری و جمع امت، امم است.

قوله تعالى (وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ) یعنی هر نوعی از آن که بر روش که خدای تعالی بالطبیعة بر آن تسخیر کرده است پس او بین تنندگان مثل عنکبوت یا پيله گذاران مانند کرم ابریشم و یا ذخیره سازان مثل مورچه ... باشد.

قوله تعالى (كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً) یعنی صنف واحدی و بر روش واحدی در گمراهی و کفر هستند قوله تعالى (وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً) در ایمان، قوله تعالى: وَ لَتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ (جماعتی که در عمل و علم مختار باشند و الگو، برای دیگران باشند. قوله تعالى (إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَى أُمَّةٍ) یعنی يك دين اجتماعي و قوله تعالى (لَيْسُوا سَوَاءً مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ) یعنی جماعتی.

راغب اصفهانی در جمع‌آوری الفاظ قرآن، راه را برای این شیوه هموار ساخت و همه الفاظ را در کنار استعمالات گسترده آن، جمع‌آوری نمود تا با آن تحقیق و درك و فهم مفاهیم و کلمات آسان گردد. گرچه راغب اصفهانی در آن عصر برای تفسیر موضوعی این اثر را به یادگار نهد، اما هدف وی از این مجموعه آسان کردن شیوه فهم و درك معانی بود که بعدها پایه‌ای برای این سنخ از تفاسیر ابتدایی موضوعی گردید.

کتاب «التحقیق فی کلمات القرآن الکریم» اثر استاد حسن مصطفوی از همین روش در تفسیر موضوعی استفاده نمود که ابتدا معنای کلمه را آورده و سپس آیات را با توجه به معنای اصلی کلمه شرح می‌نماید و آیات نظیر را می‌آورد و در پایان، آیاتی که همان معانی را اشاره می‌کنند، بیان می‌کند و برای نمونه مختصری از روش ایشان را یادآور می‌شویم.^۱

لفظ کشف را از کتابها و معجم‌های مصباح اللغة فیومی، مقایس اللغة ابن فارس، تهذیب اللغة از هری معنا نموده، سپس به تحقیق این لفظ در آیات قرآن مجید پرداخته است. در تحقیق آیات به معانی مختلف این لفظ اشاره شده و بسیار دقیق به بسط و شرح معانی آیات هم لفظ، پرداخته است.

فهرستهای موضوعی قرآن به نامهای گوناگون، نامیده می‌شوند که عبارتند از:

تفصیل الآیات، طبقات الآیات، تبویب الای، کشف المطالب و فهرست المطالب، حفظ قرآن، سنتی بسیار قدیمی است که سابقه‌اش به عصر نزول وحی باز می‌گردد

^۱ حسن مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ۶۵-۶۸.

و علمای مسلمان متقدم اعم از متکلم، فقیه، عارف و لغوی- تا چه رسد به قاریان، مفسران و قرآن‌شناسان و مفسران- استحضر ذهنی کامل نسبت به آیات قرآن داشته‌اند لذا آنان به اندازه محققان امروز نیاز به فهرست و طبقه‌بندی آیات و تعیین موضوعات قرآن مجید نداشته‌اند اما امروزه آن حفظ و حضور ذهنی همگانی کاهش یافته و از این روی نیاز به انواع فهارس افزایش پیدا کرده است.

فهرست یا فرهنگ موضوعی قرآن مجید سابقه کهنی ندارد. تفصیل الآیات ژول لایوم (۱۸۷۶-۱۸۰۶) مستشرق فرانسوی نخستین فهرست موضوع جدید و جدی قرآن است که بر مبنای ترجمه فرانسوی کازیمیرسکی از قرآن تدوین شده و نخست بار در سال ۱۸۷۷ میلادی منتشر شده است. این فهرست در ۱۸ باب با موضوع کلی است که هر موضوع کلی خود، به موضوعات جزئی‌تر تقسیم شده است و مجموعاً ۳۵۰ موضوع را شامل می‌شود.

فهرست آثار دیگر از معجمهای موضوعی قرآن عبارتست از:

۱- تفصیل الآیات: ژول لایوم، بیروت: دار الفکر ۱۳۷۳ ق. ترجمه و تکمیل: محمد فؤاد عبد الباقي.

۶۷۲ ص، اصل این کتاب در ۷۹۵ صفحه در سال ۱۸۷۸ میلادی در پاریس به چاپ رسیده است ضمیمه کتاب «مستدرک معجم موضوعی قرآن» از «احوار مונته» است که در پایان، ترجمه قرآن به فرانسه از مؤلف فوق آمده است و توسط فؤاد عبد الباقي تعریف شده است. این اثر، نخستین معجم موضوعی قرآن است که موضوعات مطرح شده در قرآن را همراه با آیات آن آورده است.

ترجمه‌های فارسی کتاب مذکور تا به حال در ایران به سه صورت چاپ شده است:

الف) کشف المطالب اعتماد السلطنه: محمد حسن خان صنیع الدوله (اعتماد السلطنه)، چاپ توسط محمد حسین مولوی کتابفروش ۱۳۲۷ ش، ۵۹۵ ص.

ب) تفصیل الآیات القرآن الکریم: به اهتمام کیکاوس ملک منصور، تهران:

شرکت سهامی گوتنبرگ، ۱۳۸۹ ق با ترجمه آقای مهدی الهی قمشه‌ای.

ج) تفصیل الآیات القرآن الکریم به انضمام مستدرک، تهران: اسلامیة، با مقدمه علامه شعرانی و ترجمه الهی قمشه‌ای.

۲- دلیل مباحث علوم القرآن المجید: محمد العربی الغروزی، بیروت: دار الهادی للطباعة و النشر و التوزیع ۱۳۷۵ ق. ۲۵۵ ص [فهرستی است موضوعی که در ۲۸ فصل اصلی تقسیم‌بندی شد]

۳- الجامع لمواضيع آیات القرآن الکریم: محمد فارس برکات. قم، دار الهجرة، ۱۴۰۴ ق، ۶۶۰ ص کتاب حاضر نخست در تاریخ ۱۳۷۸ ق در دمشق منتشر شد. این فهرست موضوعی با ۲۲ باب، بیش از ۴۳۲ مدخل فرعی مباحث قرآن را همراه با ذکر آیه به ترتیب قرآن و ذکر نام سوره و شماره آیه می‌آورد.

۴- الترتیب و البیان عن تفصیل آی القرآن: محمد زکی صالح. بغداد: دار المکتبه العلمیة، ۲ جلد، ۱۳۹۹ ق. این معجم موضوعی (و گاه تفسیری) مشتمل بر ۱۳۰ مدخل اصلی و برخی عناوین فرعی است ترتیب موضوعات غیر الفبایی است و جلد اول آن از مباحث توحید و خلقت آسمان و زمین شروع شده و در جلد دوم از موضوعات وحی و زندگی انبیاء آغاز و در نهایت به احکام عبادی و جزایی اسلام خاتمه یافته است: گزینش موضوعات در آن، تنها متکی به عبارات قرآن نیست و گاه مستفاد از قرآن است. ضمناً به موضوعات جدید همانند دموکراسی، علوم تجربی و عناوین اقتصادی توجه نشان داده است.

۵- فهرس المطالب القرآن: دکتر محمود رامیار، تهران: امیر کبیر، ضمیمه قرآن، ۱۳۴۵ ش. این فهرست شامل ۳۲ فصل و ۱۵۰۰ موضوع و ارجاع است و نیز شامل دو قسمت است بخش اول معجم الفاظ قرآن به ترتیب هیأت کلمات نه ماده و اشتقاق عربی کلمات تنظیم گردیده و بخش دوم آن معجم موضوعی است در مجموع این فهرست از جامعیت ویژه‌ای برخوردار است.

۶- طبقات آیات: خلیل الله صبری، تهران: امیر کبیر ۱۳۴۴ ش. ۱۱۰۲ ص. نویسنده، موضوعات قرآن کریم را در ۲۶ فصل از اعتقادات و احکام آورده است.

۷- راهنمای قرآن دائرة المعارف قرآن: حسین عمادزاده، تهران: رشیدی، ۱۳۴۹ ش، ۷۲۳ ص، فهرست فصول و مطالب در ۸۲۵ موضوع با شماره آیات مورد نظر و ترجمه آن تنظیم شده است. در این فهرست موضوعات به صورت جمله است نه مدخل و عنوان کلی و جزئی.

۸- فهرس الموضوعات محمد حسین الحمصی: (تفسیر و بیان مع فهارس کامله للمواضيع و الالفاظ القرآن، فهرس الموضوعات)، دمشق و بیروت: دار الرشید، ۱۴۰۵ ق، ۲۹۵ ص. این فهرست، به صورت موضوعی و الفبایی تنظیم شده است در مجموع شماره مدخلهای فرعی و اصلی این معجم موضوعی، ۱۰۵۰ عنوان است. که مدخلهای اصلی آن عبارتند از: ارکان اسلام، ایمان، قرآن، علوم و فنون، عمل، دعوت الی الله، جهاد، انسان و علاقات اخلاقی، اجتماعی، علاقات مالی، قضایی، سیاسی و عام، تجارت و زراعت و صناعت قصص و تاریخ، دیانات.

۹- الفهرس الموضوعی الآیات القرآن الکریم: محمد مصطفی محمد عمان: دار عمار، بیروت: دار الجیل، ۱۴۰۹ ق، ۵۵۵ ص معجمی است موضوعی و غیر الفبایی که شامل ۳۰ عنوان کلی و ۶۴۸ عنوان مرکب فرعی است در این معجم به موضوعاتی که لفظا در قرآن نیامده، ولی از نظر محتوا، قرآن به آن موضوعات نظر داشته نیز عنایت شده است.

۱۰- دلیل الباحثین فی الموضوعات القرآنیة:

محمد محمود محمد بیروت: دار آزاك للطباعة و النشر و التوزیع، اسکندریه: دار المطبوعات الجدیة، ۱۴۱۰ ق، ۷۱۵ ص. فهرستی است الفبایی از موضوعاتی که یا در قرآن لفظا به آن تصریح شده و یا از قرآن استنباط می‌شود.

عموم عناوین به شکل مرکب تنظیم شده است مجموع عناوین مرکب ۱۴۳۳ مدخل و تعداد آیاتی که در این قسمت معجم آورده شده ۱۸۰۱۰ آیه است. اعلام فهرست شده ۱۰۳ مدخل و آیات آن ۷۰۶ آیه است.

۱۱- المعجم الموضوعی لآیات القرآن الکریم: صبحی عبد الرؤف عصر. قاهره: دار الفضیلة، ۱۹۹۰ م، ۸۳۱ ص. معجمی است موضوعی و غیر الفبایی شامل سه بخش ایمان، تقوی، کفر و فجور.

۱۲- فرهنگ موضوعی قرآن مجید: کامران فانی. بهاء الدین خرمشاهی، تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۶۴ ش، ۴۲۰ ص. معجمی است الفبایی موضوعی که از ویژگیهای این معجم ارجاع موضوعهای هم معنی و یا مربوط به هم به یکدیگر است.

با توجه به فهرست معجمهای ارائه شده، یکی از مراحل ابتدایی تفسیر موضوعی را معجمهای موضوعی تشکیل می‌دهند. یعنی در کار تفسیر موضوعی، ابتدا عنوانی گزینش می‌گردد آنگاه بر اساس ترتیب منطقی مباحث، به جمع بندی و تحلیل آن موضوع پرداخته می‌شود. در این روش، مفسر آیات مربوط به يك موضوع را از محلهای مختلف جمع آوری می‌کند و با یکدیگر تطبیق می‌دهد و از مجموع آنها استنتاج مشخص و جمع بندی معینی دارد که در نهایت دیدگاه قرآن را نسبت به آن موضوع ارائه می‌دهد و به دآوری از مجموع آیات معین می‌پردازد. در حالی که معجم موضوعی، تنها برای اطلاع رسانی است و طبقه بندی موضوعات و سازماندهی اطلاعات جهت راهنمایی محقق می‌باشد و تنها در مرحله گردآوری آیات هم موضوع می‌باشد.

نکته دیگر این که تفسیر موضوعی جهت استفاده عموم مردم است و کار پخته است، ولی معجم موضوعی تنها برای محققان کاربرد عملی دارد و برای همه مردم قابل استفاده نیست و تنها پایه و مبنای پژوهشهای بعدی در زمینه شناخت دیدگاه قرآن است و باز هم تأکید می‌نمائیم که مرحله ابتدایی در ارائه تفسیر موضوعی است و همگام گام اصلی آن به شمار نمی‌آید.

دوم:

تفسیر موضوعی از موضوعی خاص در سراسر قرآن است که کاملترین روش تفسیر موضوعی به حساب می‌آید که تفسیر موضوعی اتحادی نامیده می‌شود و تنها در مورد يك موضوع مستقل قرآنی بحث می‌کند؛ برخی تفاسیر اتحادی عبارتند از:

«نبوت در قرآن»، مکارم شیرازی (پیام قرآن)؛ «فطرت در قرآن»، جوادی آملی؛ «توحید در قرآن»، جعفر سبحانی «اخلاق در قرآن»، مصباح یزدی.

این روش همان گونه که در تعریف آورده‌ایم عبارت است از: دسته‌بندی منطقی آیات قرآن که درباره موضوع واحدی هستند و استخراج دیدگاه قرآن از مجموع آن آیات در موضوع معین. حال ممکن است موضوع به حسب نیاز زمان و جامعه بوده باشد یا به انتخاب مفسر و یا آن که خواهان نظر قرآن درباره سؤال مطرح شده باشیم.

بیشتر کتابهای تفسیر موضوعی به طور تك نگاری بوده و کمتر از نگارندگان تفسیری کسی به صورت مستمر به این روش به طور مسلسل پرداخته است. ولی با این همه تفسیر موضوعی، نهال نوپایی است که در اندك مدت، به خوبی نشو و نما یافته و در استنباط احکام شرعی و رویکرد قرآن نسبت به مسائل بسیار مفید و راهگشا بوده است.

سوم:

نوعی دیگر از تفسیر که ما نامش را تفسیر موضوعی ارتباطی یا زنجیره‌ای نهاده‌ایم آن است که موضوعات قرآن را در ارتباط با یکدیگر ببینیم مثلاً بعد از این که موضوع ایمان، تقوی و عمل صالح به طور جداگانه در تفسیر موضوعی مورد بررسی قرار گرفت، مفسر، این سه مطلب را در ارتباط با یکدیگر با توجه به آیات قرآن و اشاراتی که در آن است تفسیر می‌کند و ارتباط این سه را با یکدیگر روشن می‌سازد تا نظر قرآن درباره ابعاد مختلف آن روشن گردد.^۱ و مسلماً در این صورت حقایق تازه‌ای از چگونگی رابطه این موضوعات با یکدیگر برای ما کشف می‌شود که بسیار ارزنده و راهگشاست. برخی تفاسیر ارتباطی عبارتند از: توحید و شرك در قرآن، جعفر سبحانی؛ جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، مصباح یزدی؛

می‌دانیم طرز صحیح مطالعه عالم آفرینش و موجودات عالم هستی، آن است که آنها را در رابطه با یکدیگر ببینیم خورشید و ماه و زمین و انسان و جوامع انسانی در حقیقت موضوعاتی جدا از هم نیستند و در مجموع يك واحد به هم پیوسته را تشکیل می‌دهند و طرز مطالعه صحیح آنها این است که همه را در ارتباط با هم مورد بررسی قرار دهیم.

در کتاب تدوین، یعنی قرآن مجید نیز مطلب به همین گونه است و روابط دقیق و ظریفی در میان همه موضوعات قرآنی موجود می‌باشد و باید آنها را در ارتباط با یکدیگر مورد تفسیر قرار داد.^۲

در تفسیر راهنما، روشی دیگر، به عنوان روشی پیشرفته‌تر از روش موضوعی قرآن نام برده شده است که به زعم آنان «روش تفسیر سیستمی موضوعی» است که این روش بر خلاف روشهای پیشین که در مورد هر يك از موضوعات همچون دائرة المعارفی موضوعی، به مسائل آن پاره پاره نظاره می‌کند و هر يك از آنها را بدون ارتباط با دیگر موضوعات تحقیق و ارزیابی می‌کند، بر اساس موضوعات مرتبط و منسجم با هم بررسی می‌گردد و بطور سیستمیک و سازواره عرضه می‌گردد.

به صورتی که الگویی جامع از دیدگاه قرآن نسبت به انسان و زندگی فردی و اجتماعی او در تمام ابعاد و مرتبط با جهان هستی ارائه گردد ... منظور از این روش ارائه الگویی جامع از دیدگاه قرآن است که ترسیم‌گر نظام‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و حقوقی باشد و بتواند مجموعه عقاید، اخلاق و احکام را در ارتباط با هم در يك نظام منسجم معرفی کند.^۳

هر چند این روش را حضرت آیه الله مکارم شیرازی مرحله پیشرفته‌تری از تفسیر موضوعی معرفی کرده‌اند، ولی با توجه به تعریف تفسیر موضوعی، روش نام برده، از این نوع به شمار نمی‌رود و يك تفسیر موضوعی مجموعی است که گردآوری شده از موضوعات متفاوت از دیدگاه قرآن می‌باشد.

نکته دیگر این که روش تفسیر سیستمی موضوعی، تنها در حد يك پیشنهاد باقی مانده و در مقام فرضیه ارائه گردیده است و کسی تا به حال بدان نپرداخته است و اصلاً با تعریفی که ارائه نموده‌ایم مطابقت ندارد و نیز این پیشنهاد را می‌توان به صورت مجموعه‌ای از دیدگاه‌های قرآن در موضوعات مختلف دانست و در واقع دائرة المعارف موضوعات قرآنی به شمار می‌آید. هر چند این روش جدای از روش تفسیر موضوعی نیست و نیز متکامل‌تر از این روش محسوب نمی‌گردد.

۱. رک: پیام قرآن، آیه الله مکارم شیرازی، ص ۱۸، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، حسین علوی مهر، ص ۳۶۵.

۲. ناصر مکارم شیرازی، پیام قرآن، ج ۱، ص ۱۹.

۳. اکبر هاشمی رفسنجانی، تفسیر راهنما، ص ۴۹.

چهارم:

تفسیر موضوعی سوره‌ای را جناب دکتر مصطفی مسلم ارائه کرده‌اند و نمونه‌ای از آن را بیان داشته‌اند هر چند این روش را محدودتر از تفسیر موضوعی به شمار آورده‌اند.

«در این روش از هدف اساسی در سوره‌ای واحد بحث می‌شود و این هدف، همان محور موضوعی در سوره می‌باشد. طریقه بحث در این روش، آن است که محقق، از هدف یا اهداف اساسی سوره جست و جو می‌کند، سپس سبب نزول سوره یا آیاتی که موضوع اساسی سوره را عرضه می‌دارند، بررسی می‌کند. آنگاه به ترتیب آیات نازل شده از بین سوره‌های مکی و مدنی نظاره می‌نماید تا اسلوبهای قرآنی در نمایش موضوع و رابطه‌های بین آیات در سوره را روشن نماید. محقق برای هر سوره، شخصیت مستقل و اهداف اساسی می‌یابد. روشن است که سوره‌های مکی، مبانی عقیده اسلامی چون: خدائشناسی، نبوت و زندگی پس از مرگ (رستاخیز) را عرضه می‌دارد به همین خاطر ممکن است محقق در هر سوره مکی، یکی از جوانب اصول اعتقادی را بررسی نماید...»^۱

نویسنده در ادامه ادعا می‌کنند که فخر رازی در «تفسیر کبیر»، بقاعی در «نظم الدرر»، عبد المجید فراهی در «نظام القرآن» و سید قطب در «فی ظلال القرآن» به همین روش عمل کرده‌اند. با توجه به ادعای ایشان و روش وی در ارائه این نوع از تفسیر موضوعی، چند نکته را می‌توان در این خصوص عرضه داشت:

اولا این روشی جدید در تفسیر موضوعی نیست، بلکه همان تفسیر سوره‌ای است که بر مبنای محور موضوعی تفسیر شده است. دقت در محور موضوعی، تفسیر سوره را آسان می‌کند و تناسب آیات و ارتباط آنها را و نظم مفهومی و صوری آیات را می‌توان فهمید.

به عنوان مثال، استاد دکتر لسانی فشارکی محور موضوعی را یکی از حلقه‌های شناخت سوره‌های قرآن و سوره‌های هم گروه به شمار آورده‌اند. ایشان محور موضوعی را در سوره حدید، ختم نبوت و ختم کتاب می‌دانند و در گروه سور مسبحات، محور موضوعی را رسالت و کتاب می‌دانند و برای یافتن محور موضوعی آخرین رکوع سوره را معیار قرار می‌دهند و هدفی که در آن رکوع وجود دارد، محور موضوعی سوره به شمار می‌رود.^۲

تمام سوره‌هایی که حمد دارند يك سنخ هستند و دارای مضمون و مطلب واحدی هستند و در قرآن کریم پشت سر هم قرار گرفته‌اند همچنان که سوره‌های الم دار، همه يك سنخ بوده و دارای مضمون و مطالب واحدی هستند.^۳

ثانیا در تعریف تفسیر موضوعی آورده شد که از سراسر قرآن مجید دیدگاه قرآن را جستجو نموده و بیان دارند در حالی که تفسیر سوره‌ای، گویای دیدگاه قرآن نخواهد بود، بعضی از کسانی که تفسیر موضوعی را تعریف کرده‌اند، آورده‌اند که در حد سوره یا کل قرآن، و این قیدی نابجا می‌باشد.

ثالثا ما در تعریف موضوعی بر رعایت نظم و ارتباط آیات و تناسب آیات و سور تأکید نموده‌ایم و این خاص تفسیر موضوعی سوره‌ای نمی‌باشد و ضرورتی ندارد تا نوعی خاص از تفسیر موضوعی به شمار آورده شود؛ ولی نوعی از تفسیر ترتیبی سوره‌ای به شمار می‌رود. شایسته است دوباره متذکر شویم که تفسیر موضوعی مقبول و مطلوب، همان

روش دوم می‌باشد که مطابق تعریف است و دو نوع پیشنهادی دیگر که ارائه شد، از این تعریف بیرون می‌باشند.

^۱ . مباحث فی التفسیر موضوعی، دکتر مصطفی مسلم، ۲۹.

^۲ . تفسیر تحقیقی سوره حدید، دکتر لسانی فشارکی (جزوه، دانشگاه امام صادق «ع»).

^۳ . مهر تابان، علامه حسین طهرانی، ص ۹۳.

مراحل تحقیق در تفسیر موضوعی قرآن کریم

برای بیان دیدگاه قرآن از موضوعی خاص، باید مراحل خاصی را طی نمود تا روش تفسیر موضوعی آن دقیق و صحیح، گویای دیدگاه قرآن باشد. مرحله‌ی را استاد مصطفی مسلم جهت رسیدن به تفسیر موضوعی ارائه کرده‌اند که عبارتست از:

۱- انتخاب عنوان مناسب برای موضوع قرآنی، بعد از مشخص کردن نشانه‌های حدود آن و شناخت ابعاد آن در آیات قرآنی است.

۲- جمع آوری آیات قرآنی که از آن موضوع بحث می‌نماید یا به جانی از جوانب بحث، اشاره دارد.

۳- ترتیب این آیات بر حسب زمان نزول (و مکی و مدنی بودن آن آیات).

زیرا آنچه که در مکه نازل شده است اغلب متعلق به مبانی عقیدتی است و نزول آیاتی مشخص در زمینه اموری همچون انفاق یا زکات یا نیکوکاری در مدینه بوده است.

۴- بررسی تفسیر این آیات، به طور کامل، رجوع به کتابهای تفسیر تحلیلی و شناخت اسباب نزول آنها در صورت وجود و دلالت‌های الفاظ و استعمالات آنها و روابط بین الفاظ در جمله و بین جملات در آیه و بین آیات در مجموعه‌ای که از موضوع سخن می‌گویند.

۵- بعد از احاطه به مفاهیم آیات به طور مجموعی، محقق به استنباط عناصر اساسی، برای موضوع از خلال رویکردهای قرآنی برای احاطه بدان یا استنباط از آیات متعلق بدان موضوع می‌پردازد و محقق باید بعضی از عناصر اساسی را بر غیر اساسی مقدم بدارد و اگر به طبیعت بحث دست یابد که مقتضی آن است یا سلسله اندیشه‌های منطقی که این تقدیم یا تأخیر را لازم می‌نماید.

۶- محقق به طریقه تفسیر اجمالی در نمایش اندیشه‌ها در بحث خویش پناه می‌آورد و به دلالت الفاظ از حیث لغوی بسنده نمی‌کند و از هدایت‌های قرآنی از میان متن قرآن و آنچه که آیات قرآن به وسیله احادیث نبوی بدان دلالت دارند، بهره می‌جوید.

۷- محقق باید در طرح موضوع التزام به روش بحث علمی داشته باشد ...

سپس موضوع را به ابوابی تقسیم نموده و با شاخه‌های فرعی مطرح نماید.

۸- هدف محقق در همه اینها باید، بیان حقایق قرآن کریم و عرضه آن باشد ...^۱

استاد آیه الله جوادی آملی نیز مرحله‌ی را یادآور شده‌اند که به شرح ذیل می‌باشد:

«اگر کسی خواست موضوعی را از نظر قرآن و عترت بررسی کند باید لافل شش مرحله تحقیق را طی نماید تا مشخص کند که نظر اسلام در آن باره چیست:

۱- آیاتی را که در آن زمینه وارد شده است، جمع آوری نماید. در این مرحله آنچنان باید حضور ذهن درباره قرآن کریم داشته باشد که به مقدار وسیع و هم به تعداد تکلیف آیاتی که در این زمینه نظر دارند. نفیا یا اثباتاً- گردآوری کند و در این باره به خصوص آیاتی که لفظ آن موضوع را در بردارند، اکتفا نکند؛ بلکه در جمع آوری آیات، مدار را محتوی قرار دهد نه لفظ.

۲- بین آیات جمع آوری شده، جمع بندی کند. بعضی مطلقها را با مقید، عامها را با خاص، مجملها را با مبین، متشابهها را با محکم و بخشهای مناسب را کنار هم جمع بندی نماید تا نتایجی که در بررسی آیات، به دست آمده ارائه دهد.

۳- نوبت به سیره عترت طاهره علیهم السلام می‌رسد. روایاتی که در این زمینه وارد شده نفیا و اثباتاً جمع آوری نموده تا چیزی از روایات فروگذار نشود. خواه راجع به گفتار آنان باشد یا ناظر به رفتار آنان.

^۱ مباحث فی التفسیر الموضوعی، دکتر مصطفی مسلم، ۳۷ و ۳۸.

۴- بین این روایات جمع آوری شده جمع بندی کند. یعنی مطلقاً را با مقیدات، عامها را با خاص، محکمهای روایی را با متشابهات، ناسخها را با منسوخ و مجملها را با مبین بسنجد و باید همان کاری که در استنباط فقهی عمل می‌شود در هر موضوعی انجام دهد تا بتواند نتایجی را که از بررسی روایات حاصل شده، ارائه دهد.

۵- نتایج متعددی که از آیات به دست آمده است را به صورت يك اصل مهم درآورد و همچنین ثمرات گوناگونی که از روایات حاصل شده است، به صورت يك اصل جامع ارائه نماید.

۶- در این مرحله بین نتایج بدست آمده از قرآن و ثمرات استنباط شده از روایات، يك جمع‌بندی نهایی بنماید تا با هماهنگی قرآن و عترت، يك مطلب را استنباط نماید.

اگر این مراحل شش گانه تحقیقی را پیمود و خواست درباره موضوعی سخن بگوید، ادب دینی و احتیاط علمی اقتضاء می‌کند که بگوید مقتضای این آیه این است یا مقتضای این روایات چنین است نه اینکه بگوید اسلام چنین می‌گوید و اگر خواست نظر اسلام را نقل کند به خود، اسناد ندهد و محصول تحقیق محققانی که این شش مرحله استنباطی را سپری نموده‌اند، نقل کند و بگوید محققین ما چنین نظر داده‌اند که نظر اسلام در این زمینه چنین است.^۱

این مراحل برای شناخت دیدگاه اسلام است که تلفیقی از دیدگاه قرآن و عترت بوده و با هم یکی به شمار می‌رود. چون عترت از قرآن جدایی ندارد و قرآن نیز همراه و مفسر عترت می‌باشد.

جناب آقای دکتر لسانی فشارکی بعد از بیان چگونگی ترتیب آیات يك موضوع از آخر قرآن به اول آن و نحوه به دست آوردن آیات، سه نکته را یادآوری می‌نماید تا تحقیق موضوعی کاملی به دست آید.

یادآوری ۱: در سراسر جریان تحقیق موضوعی نیز، مانند تحقیق سوره‌ای، باید سعی کنیم بر مفاهیمی که از بررسی آیات قبلی به دست آورده‌ایم، تسلط کامل داشته باشیم و سؤالاتی را نیز که برایمان مطرح شده است همواره تا آخر کار به یاد داشته باشیم. اگر هم بتوانیم آیات مربوط به موضوع عمان را حفظ بکنیم بسیار مؤثر و مطلوب خواهد بود.

یادآوری ۲: در جریان تحقیق موضوعی از نظمها و هماهنگیهایی که بین آیات قرآن از هر نظر خودنمایی می‌کنند، نباید غفلت کرد و این موارد را يك به يك باید یادداشت بکنیم و مورد توجه قرار بدهیم زیرا علاوه بر اینکه جنبه اعجاز قرآن و کتاب خدا بودن قرآن را مشخص می‌سازند، در جهت بهتر بررسی کردن مفاهیم قرآن نیز غالباً راهنمای مؤثری هستند.

یادآوری ۳: اگر با ترتیبی که بیان شد يك تحقیق موضوعی در قرآن صورت بگیرد این تحقیق نسبتاً کامل است؛ به این معنی که نه تنها خطوط کلی موضوع روشن شده است، بلکه مطالب جزئی موضوع نیز در حد لزوم و کفایت برای هدایت ذهن انسان بیان شده‌اند. با وجود این اگر محقق بخواهد تحقیقش را بیشتر ادامه بدهد، می‌تواند موضوعات دیگری را که در آیات قرآن (در طی تحقیق موضوعی) در رابطه با موضوع مورد نظرش بیشتر مطرح بوده‌اند مورد تحقیق قرار بدهد تا موضوع مورد نظر هر چه بیشتر مفهوم و معلوم گردد. همچنین می‌تواند با درجه بندی سوره‌هایی که در ضمن تحقیق با آنها آشنا شده است (بر حسب تعداد کاربرد کلمات موضوع در سوره‌ها) آن سوره‌ها را يك به يك بررسی کند تا موضوع هر چه بیشتر تفصیل یابد.^۲

ما در تعریف تفسیر موضوعی به دیدگاه‌های اصولی، درباره مراحل تفسیر موضوعی پرداخته‌ایم و در اینجا مراحل رسیدن به تفسیر موضوعی را بیان می‌کنیم:

۱- معلوم ساختن محدوده و مشخصه موضوع و آنچه که از قرآن مورد پرسش واقع می‌شود و قرآن مجید باید دیدگاه خویش را در آن بیان فرماید.

۲- گردآوری آیات يك موضوع بر اساس لفظ و محتوی- که اگر آیه‌ای از لفظ موضوع نباشد ولی در محتوای آنها ارتباطی با موضوع مشاهده می‌شود باید آن آیات نیز گردآوری شود.

۱. زن در آینه جلال و جمال، آیه الله جوادی آملی، ۴۰

۲. شرح فشرده‌ای بر مقدمه المیزان، دکتر محمد علی لسانی فشارکی، ۹۱.

۳- ترتیب آیات بر حسب زمان نزول آیات تا منسوخ از ناسخ تشخیص داده شود و ...

۴- بین آیات گرد آوری شده، جمع بندی نماید. مطلق را به قید، متشابه را به محکم، منسوخ را به ناسخ و ... ارجاع دهد تا در درك پیام قرآن خطایی صورت نپذیرد.

۵- مفسر موضوعی باید به تفسیر ترتیبی نیز احاطه داشته باشد و در هنگام تفسیر موضوعی خویش، نظم و ترتیب حاکم، اسلوب بیان قرآن، ارتباط و تناسب آیات و سور قرآن را مورد دقت و توجه قرار دهد.

۶- روایات صحیح از رسول اکرم ﷺ و عترت طاهره ﷺ را مورد توجه قرار داده و آنچه را که موافق با قرآن است، در تفسیر قرآن مورد توجه قرار دهد و در فهم قرآن از قرآن بهره جوید.

۷- تفسیر موضوعی به طور کامل وابسته به دیدگاه قرآن است و فهم دیدگاه قرآن از راه فهم کلام معصومین ﷺ در همان موضوع است؛ پس در تفسیر موضوعی قرآن، روایات به مثابه شرح کلام الهی می‌باشند و مفسر نباید از آن غفلت ورزد.

۸- آنچه که بیان می‌کند به خویشتن نسبت دهد و بگوید فهم من از قرآن مجید چنین بوده است نه این که با قاطعیت و از سر حکمرانی اصرار بورزد، مراد الهی همان بوده که ایشان فهمیده و دیگران در رسیدن به حقیقت اشتباه کرده‌اند، یعنی بعد بشری و طاقت خویش را نیز در درك پیام الهی مؤثر بداند که شاید آن استعداد لازم و کافی را برای فهم کامل از کلام الهی نداشته است

تفسیر موضوعی مقدم است یا تفسیر ترتیبی

معمولاً تفسیر ترتیبی را مقدم بر تفسیر موضوعی می‌دانند؛ چرا که مفسر، نخست باید با مفاهیم آیات آشنا شود و يك دوره تفسیر قرآن بیاموزد تا تسلط نسبی بر تفسیر پیدا کند، سپس به تفسیر موضوعی بپردازد.

اما برخی از صاحب‌نظران بر آنند که تفسیر موضوعی، مقدم بر تفسیر ترتیبی است؛ چون که در تفسیر ترتیبی، نظر نهایی قرآن به دست نمی‌آید و تصویری ناقص از موضوعات و نظرگاههای قرآنی ترسیم می‌شود؛ پس برای فهم قرآن باید به سراغ تفسیر موضوعی رفت.^۱

اما به نظر می‌رسد که راه میانه‌ای نیز وجود داشته باشد که به صواب نزدیک‌تر است و آن اینکه تفسیر ترتیبی قرآن را با تفسیر موضوعی همراه کنیم. همان روشی که علامه طباطبایی رحمه الله در تفسیر المیزان پیموده است؛ یعنی آیات قرآن را به ترتیب تفسیر می‌کند، ولی گاهی يك موضوع قرآنی- مثل معجزه، رؤیا و ... را مورد بررسی همه جانبه قرار می‌دهد و در موارد دیگر در تفسیر ترتیبی به آیات آن کمتر می‌پردازد و به آن تفسیر موضوعی که انجام شده ارجاع می‌دهد.^۲

آسیب شناسی تفسیر موضوعی قرآن

۱- تقطیع و غفلت از قرائن

یکی از آسیبهای جدی تفسیر موضوعی، تقطیع است؛ یعنی با جدا کردن آیات، از قرائن موجود در آیات قبل و بعد غافل شویم. به عبارت دیگر، باید تفسیر موضوعی با تفسیر ترتیبی همراه باشد تا گرفتار این لغزش نشویم. یعنی هرگاه آیات مربوط به نبوت را بررسی می‌کنیم، هر آیه‌ای که مورد توجه قرار می‌گیرد، نخست به تفسیر ترتیبی آن مراجعه کنیم و قرائن عقلی و نقلی و سیاق آیه را بررسی کنیم و سپس آن را در چرخه تفسیر موضوعی وارد کنیم.

^۱ ر. ک: امین خولی، دائرة المعارف الاسلامیة، مقاله تفسیر

^۲ ر. ک: محمدعلی رضایی اصفهانی، منطق تفسیر ۳، ص ۲۱۳.

۲- اقدام به تفسیر موضوعی بدون تمرین تفسیر ترتیبی

ممکن است برخی گمان کنند می‌توان بدون پیشینه تفسیری وارد حوزه تفسیر موضوعی شده، و آیات را کنار هم گذاشته و نتیجه بگیرد. درحالی که مفسر قرآن، شرایطی دارد که از جمله آنها ممارست و تمرین تفسیر است؛ یعنی مفسر قرآن باید قبلاً با تفسیر ترتیبی و روشهای تفسیری آشنا شده باشد و سپس به تفسیر موضوعی بپردازد، وگرنه ممکن است که گرفتار لغزش یا تفسیر به رأی شود.

۳- تحمیل دیدگاه‌ها بر قرآن

در تفسیر موضوعی ممکن است که مفسر با تحلیلهای برون قرآنی- قبل از بررسی موضوع در قرآن-، نظر خویش را انتخاب کرده و بر قرآن تحمیل کند که این کار منتهی به تفسیر به رأی می‌شود. در حالی که روش صحیح آن است که نخست آیات مربوط به موضوع در قرآن گردآوری، بررسی و جمع‌بندی شود و نظر قرآن اخذ، اعلام و پذیرفته شود.^۱

برخی از بزرگان و پیشگامان در تفسیر موضوعی نیز موارد زیر را از مشکلات تفسیر موضوعی بر شمرده‌اند:

۱. تکیه بر الفاظ معجم المفهرس و غفلت از مفاهیم قرآنی که با الفاظ دیگر به کار می‌رود؛

۲. عدم دقت در جمع‌بندی آیات؛

۳. گستردگی موضوعات و نیاز به حوصله زیاد در بررسی آنها.^۲

معرفی تفاسیر موضوعی قرآن^۳

تفاسیر موضوعی نسبتاً جامع و فراگیر و در عین حال مستقل، اخیراً رایج گشته و دانشمندانی در این زمینه آثار ارزشمندی ارائه کرده‌اند؛ از جمله، علامه محقق استاد جعفر سبحانی (متولد ۱۳۰۸ ش) دو اثر نفیس دارد: «مفاهیم القرآن» که تاکنون ده مجلد از آن را به زبان عربی به جهان اسلام تقدیم کرده و «منشور جاوید» به زبان فارسی در دوازده مجلد.

دانشمند گرامی استاد ناصر مکارم شیرازی (متولد ۱۳۰۵ ش) پس از پایان یافتن «تفسیر نمونه» و ترجمه آن «الأمثل»، به استخراج مباحث تفسیری آن پرداخته است

که ده مجلد به نام «پیام قرآن» و دو مجلد به نام «اخلاق در قرآن» تاکنون به چاپ رسیده است.

استاد عبد الله جوادی آملی (متولد ۱۳۱۲ ش) جدا از تفسیر عرفانی والای «تسنیم» مباحثی پیرامون مسائل اسلامی، اصول معارف و اخلاق مطرح ساخته که با عنوان «تفسیر موضوعی» در ۱۳ مجلد به چاپ رسیده است.

استاد محمد تقی مصباح یزدی (متولد ۱۳۱۳ ش) تحت عنوان «معارف قرآنی» تاکنون هفت اثر ارزشمند تقدیم جامعه اسلامی نموده است. گزارش کوتاهی از این پنج اثر را خواهیم آورد.

استاد محمد علی صابونی از نویسندگان پر کار و سختکوش معاصر سوری، از قرآن پژوهانی است که افزون بر مسائل متنوع قرآنی و تفسیر، کتابی در ۱۶ مجلد در زمینه تفسیر موضوعی دارد که در آن، مطابق نیاز جامعه و روز، به تفصیل به مباحث درونی قرآن پرداخته است.

۱. رك: رضایي اصفهانی، روش تحقیق در تفسیر و علوم قرآن، ص ۲۱۳.

۲. رك: پیام قرآن ج ۱، ص ۳۰.

۳. رك: حسین علوي مهر، تفسیر و مفسران، ج ۲، ص ۵۳۲-۵۴۱.

استاد محمد متولی شعرای، از مصلحان مصری معاصر تفسیری در ۲۹ مجلد دارد که بیشتر، جنبه تفسیر موضوعی دارد و لذا از آن با نام «تفسیر الشعرای» یا «خواطر الشعرای» یاد می‌کنند. و گزیده‌ای از آن که مجموعه مباحث تفسیری وی به گونه موضوعی است در سه مجلد به چاپ رسیده است. به اختصار توصیفی از تفاسیر موضوعی آورده می‌شود.

۱. مفاهیم القرآن

در ده مجلد و اثر علامه استاد جعفر سبحانی است. دو مجلد نخست به قلم فاضل محترم جعفر الهادی و بقیه به قلم خود ایشان است. در سال ۱۴۰۰ آغاز شده و همچنان ادامه دارد؛ جلد نخست: بحث درباره توحید، فطرت، عالم ذر و براهین اثبات واجب الوجود در قرآن؛ جلد دوم: در خصوص حکومت اسلامی و ویژگی‌های آن از نظر قرآن؛ جلد سوم: نبوت، خاتمیت و جهانی بودن رسالت اسلام؛ جلد چهارم: بحث در خصوص اجر رسالت، معجزه و شفاعت؛

جلد پنجم: عصمت، پاسخ به شبهات و مسأله تنزیه انبیا؛ جلد ششم: بحث درباره شناخت صفات جمال و جلال و تفسیر اسماء الله وارد در قرآن- به ترتیب الفبا؛ جلد هفتم: بشارات انبیا درباره بعثت خاتم الانبیاء و سیره پیامبر از آغاز بعثت تا هجرت و پس از آن- که شامل غزوات و معاهدات آن حضرت است- و بحث از جهاد؛ که جنبه دفاعی دارد؛ و در پایان به واقعه غدیر خم پرداخته است؛ جلد هشتم: بحث معاد و پاسخ به سؤالات مربوط به عالم برزخ و جسمانی بودن معاد و تجسم اعمال و احوال و احوال قیامت؛ جلد نهم: بحث از مثالها و سوگندهای قرآن.

جلد دهم: بحث درباره عدل الهی، مسأله حسن و قبح عقلی، مسأله امر بین الامرین و نفی جبر و تفویض، بحث از مصلحت و مقتضیات نظام حاکم و نقش بیعت در حکومت اسلامی، جایگاه اهل بیت از نظر قرآن و نقش آنان در تفسیر؛ و در پایان، بحث کوتاهی از تفسیر و مراحل تطوّر و الوان و انحاء آن در طول تاریخ و مسأله نفی تحریف.

۲. منشور جاوید

اثر علامه استاد سبحانی؛ نخستین تفسیر موضوعی به زبان فارسی است. مؤلف، در سال ۱۴۰۱ ق/ ۱۳۵۹ ش تألیفشان را آغاز کرده و تاکنون دوازده جلد از آن به چاپ رسیده است.

جلد نخست: شامل ۲۴ اصل: ۱- یکتاپرستی، ۲- نیکی به والدین، ۳- فرزند کشی در جاهلیت و عصر فضا، ۴- مبارزه با فساد اخلاقی، ۵- احترام به انسان، ۶- حمایت از یتیم، ۷- ابعاد قسط و عدل، ۸- تکلیف در حدود قدرت، ۹- عدالت در گفتار، ۱۰- وفای به عهد، ۱۱- ابزار شناخت، ۱۲- امکان شناخت، ۱۳- اسراف و تبذیر، ۱۴- حجاب تعصّب، ۱۵- جایگاه زبان از دیدگاه قرآن، ۱۶- شکر و سپاس، ۱۷- آزمایشهای الهی، ۱۸- از خود بیگانگی، ۱۹- داستانهای قرآن، ۲۰- قلب و فؤاد در قرآن، ۲۱- ضرورت تشکیل جامعه، ۲۲- بعد جهانی جامعه،

۲۳- نظام مندی جامعه، ۲۴- سنن الهی در جامعه؛ جلد دوم: مسأله توحید و ابعاد آن؛ و خداشناسی و براهین ده گانه آن: برهان فطرت، برهان حدوث، برهان امکان، برهان حرکت، برهان نظم، برهان محاسبه و احتمالات، برهان موازنه و اعتدال، برهان راهبانی جاندارها، برهان هماهنگی پدیده‌ها، برهان صدیقین؛ جلد سوم: بحث از جهاد، هجرت، حق و باطل، هدایت و ضلال، تفسیر و تأویل، محکم و متشابه و عدالت صحابه از دیدگاه تاریخ؛ جلد چهارم: بحث گسترده در خصوص نفاق و انسان و نیز بحث از اراده و اختیار؛ جلد پنجم: عصمت و تنزیه انبیا؛ جلد ششم: شناخت پیامبر و امام از دیدگاه قرآن؛ و بخشی از سیره پیامبر اسلام؛ جلد هفتم: ادامه سیره پیامبر و نگاهی به غزوات آن حضرت؛ جلد هشتم: بحث از توبه، شفاعت، احباط و تکفیر و مسأله آگاهی اولیای الهی از غیب؛ جلد نهم: در باب معاد و ابعاد آن و تجسم اعمال؛ جلد دهم: ضرورت بعثت انبیا و سنت الهی در این باره؛ جلد یازدهم: قصص انبیا؛ آن گونه که در قرآن آمده است؛ جلد دوازدهم: ادامه بحثهای قبل تا بحث از حضرت مسیح؛

۳. پیام قرآن

گروه هفت نفره‌ای- که نام آنان در مقدمه ذکر شده- زیر نظر علامه استاد مکارم شیرازی، مباحث مطرح شده در «تفسیر نمونه» را استخراج کرده و با نظم و ترتیبی طبیعی، آن را به صورت تفسیر موضوعی در آورده‌اند. در سال ۱۴۰۸ ق/ ۱۳۶۶ ش آغاز شده و در ده مجلد و دو جلد الحاقی- در اخلاق- تدوین شده است.

جلد نخست: شامل امکان شناخت و ابزار و موانع آن؛ جلد دوم: خداجویی و انگیزه‌های آن و برهان نظم- در ۲۱ نشانه- در طبیعت؛

جلد سوم: طرق معرفة الله و براهین پنجگانه بر اثبات واجب الوجود و ابعاد مسأله توحید؛ جلد چهارم: بحث از صفات جمال و جلال؛ جلد پنجم: بحث از معاد و دلایل امکان و براهین اثبات آن؛ و بحث از معاد جسمانی و ردّ شبهات بر آن؛ جلد ششم: بحث از نشانه‌های قیامت و عرصات آن و بهشت و دوزخ و مسأله خلود؛ جلد هفتم: نبوت عامّه و مسأله عصمت و تنزیه انبیا و طرق شناخت پیامبران؛ جلد هشتم: نبوت خاصّه و عوامل نفوذ و پیشرفت اسلام؛ جلد نهم: امامت و ولایت و بررسی دلایل آن و استناد به چهار آیه که مستقیماً و ۲۳ آیه که غیر مستقیم بر آن دلالت دارند؛ جلد دهم: نظام حکومت در اسلام، در پهنه تاریخ. دو جلد الحاقی؛ جلد اول: مبانی اخلاق در قرآن و جلد دوم: اخلاق پسندیده و ناپسند در قرآن.

۴. معارف قرآن

استاد مصباح یزدی با توجه به اینکه برخی محتوای دین را به سه بخش (عقاید، اخلاق و احکام) تقسیم کرده‌اند با نظری دقیقتر آن را به ده بخش تقسیم نموده و از دیدگاه قرآن که منبع اصیل دین است مورد بررسی و بحث قرار داده است:

۱. خدشناسی که شامل شناخت خدا و توحید و صفات و کلیات افعال الهی است؛ ۲. جهان‌شناسی: شامل مباحث آفرینش، پدیده‌های زمینی، جهان غیب و مسأله خلق و تدبیر؛ ۳. انسان‌شناسی: آفرینش انسان، ویژگی‌های روح، کرامت و مسؤولیت انسانی، زندگی و سنن الهی در حیات فردی و اجتماعی و بالآخره معاد و سرنوشت نهایی بشر؛

۴. راهشناسی: انواع علم حضوری و حصولی و الهام و وحی، مسأله نبوت و ضرورت بعثت انبیا و هدف آن؛ اعجاز، عصمت و سرانجام مسأله امامت؛ ۵. راهنماشناسی: تاریخ انبیا و روش پیامبر اسلام در تبلیغ؛ ۶. قرآن‌شناسی: مباحث پیرامون شناخت قرآن در ابعاد مختلف آن؛ ۷. اخلاق یا انسان‌سازی قرآن (رفتار پاک)؛ ۸. برنامه‌های عبادی قرآن: عبادات و توفیق روابط با خدا؛ ۹. احکام فردی قرآن: معاملات و انواع رفتارهای حلال و حرام؛ ۱۰. احکام اجتماعی قرآن: انتظامات و روابط داخلی و بین المللی.

۵. تفسیر موضوعی حکیم جوادی آملی

این تفسیر که با گرایشی کاملاً عرفانی نگارش یافته، سبک تفسیری آن بر مبنای تفسیر قرآن به قرآن است و در عین حال، برای تنمیم و تکمیل هر بحث از روایات معصومین علیهم السلام نیز استفاده شده است.

مباحث کتاب از حیث جامعیت مطالب، ظرافت و عمق و نیز ترتیب منطقی مباحث در سطح مناسبی است؛ با آنکه مباحث کتاب از ثقل ویژه‌ای در محتوا برخوردار است، از نظر قلم و نگارش تا حدود زیادی سعی شده تا با زبانی روان و رسا بیان شود تا علاوه بر فضلا و طلاب حوزه، فرهنگیان و دانشگاهیان نیز بتوانند بیشترین بهره‌مندی را از آن داشته باشند.

این تفسیر، سرشار از معارف اسلامی، به شیوه عارفان حقیقی است که با عمق‌نگری و جامعیت نسبتاً کاملی تقریر و تنظیم گردیده و در موقع تحقیق و تنظیم، با مراجعه به استاد برای رفع شبهات و ابهامات، مطالب ارزنده‌ای بر آن اضافه شده که غالباً در پایان هر بحث با واژه‌های «گفتنی است» و «تذکر» آمده است و با این عمل، هرگونه خلل محتمل رفع و تدارك شده است و به صورت تکمیل یافته ارائه گردیده است که از این جهت قابل توجه است.

فهرست اجمالی مطالب این کتاب:

جلد نخست: شناخت قرآن و نزول سه گانه آن، مسأله اعجاز، رسالت قرآن، جاودانگی و خاتمیت آن، تحریف ناپذیری قرآن و فهم قرآن بحث شده است؛ جلد دوم: مبدأ و معاد، وحی و راههای جهان‌بینی، دلایل توحید، معیارهای اخلاق، هدف آفرینش و نبوت و عصمت؛ جلد سوم: وحی و رسالت، خرد و دانش، حیات و ممات از نظر قرآن؛ جلد چهارم: وحی و تفکر، علم و عمل، معاش و معاد و برخی از مشاهدات قیامت؛ جلد پنجم: بحث پیرامون فطرت، گرایشهای صادق و کاذب از دیدگاه قرآن و راههای تزکیه نفس؛ جلد ششم: نبوت عامّه و سیره انبیا: آدم، ادریس، نوح، هود، صالح و ابراهیم؛ جلد هفتم: ادامه سیره انبیا: لوط، اسحاق، یعقوب، یوسف، ایوب، شعیب، موسی، خضر، لقمان، الیاس، داود، سلیمان، یونس، زکریّا، مریم، یحیی و عیسی علیهم السلام؛ جلد هشتم: سیره حضرت رسول صلی الله علیه و آله در دو بخش: معارف توحیدی، وحی و نبوت و رسالت؛ جلد نهم: ادامه مباحث نبوت، معاد و نصایح و مواضع؛ جلد دهم: مبادی اخلاق در قرآن، مقامات عارفان در نگاه ابن سینا، گزارشی از «رسالة الطیر» فرید الدین عطار؛ جلد یازدهم: مراحل اخلاق در قرآن، راههای رسیدن به کمال انقطاع و پایان ناپذیری وحدت شهود؛ جلد دوازدهم: فطرت در قرآن، فطری بودن بینش و گرایش به خدا و دین و اخلاق؛ و عوامل

موانع شکوفایی فطرت در انسان؛ جلد سیزدهم: معرفت‌شناسی در قرآن، ارکان و مبانی شناخت، میزان منطقی شناخت عقلی، شناخت شهودی و موانع شناخت.

۶. معارف قرآنی

عنوان تفسیری موضوعی است از استاد مصباح یزدی - طی جلسات تفسیری- درباره مسائل مهم مطرح شده در قرآن بحث نموده است. این مباحث، بیشتر در جلسات تفسیری ماه مبارک رمضان، در جمع طلاب مطرح گردید و از سال ۱۴۱۶ آغاز شده و تاکنون ادامه دارد.

آنچه تاکنون به صورت منظم آماده شده، عبارت است از:

دفتر اول: مسأله توحید در چهار بعد اساسی: توحید در ذات، توحید در صفات، توحید در افعال و توحید در عبادت.

در توحید ذات، در دو محور اُحدیت و فردیت بحث شده است. در توحید صفات، از صفات جمال و جلال (صفات ثبوتیه و صفات سلویه)، فرق میان آنها، و عینیت صفات جمال با ذات مقدس حق، صفت اراده- که آیا چنانکه پیشینیان می‌گفته‌اند صفت ذات است یا چنانکه دانشمندان کنونی قائلند صفت فعل است- حقیقت علم، علم قدیم و علم حادث و مسأله بدا مورد بحث قرار گرفته است.

در توحید افعالی، از جبر و تفویض و امر بین الأمرین، مسأله إذن، نقش پروردگار در افعال اختیاری انسان، حدیث مشیت، خالق آفات و شرور، قضا و قدر، سعادت و شقاوت، انسان از دیدگاه قرآن و نقش او در سرنوشت خویش، بحث شده است.

در توحید عبادی، از معنای عبودیت، وجه اختصاص به درگاه احدیت، مسأله شفاعت، شفاعت رهبری (?)، مسأله توسل، مسأله تبرک جستن، بوسیدن دست برای احترام و مباحثی از این دست، بحث شده است.

دفتر دوم: پیمان عالم ذر، تجسم اعمال، تجسم اخلاق، عالم برزخ، قالب مثالی، مسأله رجعت، تناسخ ارواح و معاد جسمانی؛ دفتر سوم: مبانی اخلاق در قرآن، جایگاه اخلاق و آفات و موانع؛ دفتر چهارم: مبانی اقتصاد سالم از دیدگاه قرآن و مسائل اقتصادی مطرح شقرآن؛ دفتر پنجم: مسأله ولایت و رهبری از دیدگاه قرآن، جایگاه بیعت، اصل مشورت، جایگاه مردم، مسأله آزادی و دیگر مسائل مربوط به نظام حکومت اسلامی؛ دفتر ششم: مسأله عصمت و تنزیه انبیاء، تنزیه ساحت قدس خاتم الانبیاء، مسأله سهو النبی و جز آن؛ دفتر هفتم: تفسیر آیات ولایت: مجموعه آیاتی که بر امر ولایت کبرای ائمه اطهار دلالت دارند.

۷. دائرة المعارف قرآن کریم

این اثر را باید جامع ترین تفسیر موضوعی انتشار یافته قرآن به شمار آورد. البته تفاوت میان تألیفات دائرة المعارفی با تفاسیر موضوعی روشن است. در يك دائرة المعارف قرآنی، با توجه به رسالت دائرة المعارف ها کار مفسر به توصیف و گزارش معارف موجود در قرآن و نیز گزارش آرای مفسران درباره موضوعی خاص محدود می شود. کار تدوین آن به صورت گروهی با همکاری جمعی از محققان حوزه علمیه قم از سال ۱۳۷۵ شمسی آغاز شده و تاکنون ۷ جلد آن از سوی مرکز فرهنگ و معارف قرآن کریم منتشر شده است. برای این دائرة المعارف حدود ۳۰۰۰ موضوع (مدخل) تعریف شده تا آیات مربوط به هر موضوع گردآوری شده و به صورت موضوعی در قالب مقاله ای مستقل تدوین گردد. البته بخشی از این موضوعات به مباحث علوم قرآنی و شأن نزول ها اختصاص یافته است. پیش بینی می شود شمار مجلدات این دائرة المعارف به حدود ۳۰ جلد برسد.^۱

درباره تفسیر موضوعی و بیان مسائل و مباحث نظری پیرامونی آن نیز آثاری تدوین شده اند که به جز مقدمات تفاسیر موضوعی بعضی از آن ها عبارت اند از:

۱. المدرسة القرآنية از شهید صدر. سلسله دروس این کتاب در سال ۱۳۹۹ قمری ارائه شده اند. این اثر با عنوان التفسیر الموضوعی والفلسفة الاجتماعية فی المدرسة القرآنية نیز منتشر شده است

^۱ دائرة المعارف قرآن کریم، ج ۸، مقاله تفسیر، سید محمودطیب حسینی.

1. المدرسة القرآنية از شهید صدر. سلسله دروس این کتاب در سال ۱۳۹۹ قمری ارائه شده اند. این اثر با عنوان التفسیر الموضوعی والفلسفة الاجتماعية فی المدرسة القرآنية نیز منتشر شده است.
2. التفسیر الموضوعی للقرآن، (چ. ۱۹۸۰ م.) از احمد السید الکومی .
3. البداية فی التفسیر الموضوعی (چ. ۱۹۸۴ م.) اثر عبدالحی الفرماوی.
4. المدخل الی التفسیر الموضوعی (چ. ۱۹۸۶ م.) از عبدالستار فتح الله السعید.
5. دراسات فی التفسیر الموضوعی (چ. ۱۹۸۶ م.) اثر احمد العمری.
6. دراسات فی التفسیر الموضوعی (چ. ۱۴۲۸ ق.) از زاهر بن عواض الالمعی.
7. مباحث فی التفسیر الموضوعی (چ. ۱۹۸۹ م.) اثر مصطفی مسلم.
8. التفسیر الموضوعی للقرآن فی کفتی المیزان (چ. ۱۹۹۱ م.) از عبدالجلیل عبدالرحیم.
9. روش شناسی تفاسیر موضوعی (چ. ۱۳۷۲ ش.) اثر سید هدایت جلیلی.
10. التفسیر الموضوعی بین النظرية والتطبيق (چ. ۱۴۱۸ ق.) اثر عبدالفتاح الخالدی.
11. مبانی و سیر تاریخی تفسیر موضوعی (چ. ۱۳۸۲ ش.) از بهروز یدالله پور.
12. روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم (چ. ۱۳۸۵ ش.) اثر لسانی فشارکی و مرادی زنجانی.
۱۳. محاضرات فی التفسیر الموضوعی (چ. ۱۴۲۸ ق.) از عباس عوض الله.

بایسته های فعالیت پژوهشی در تفسیر موضوعی

➤ تفاوت تفسیر ترتیبی و تفسیر موضوعی را از ابعاد مختلف (هدف، روش، نقش

مفسر، نتایج) بررسی کنید.

➤ سیر نگارش تفاسیر موضوعی را در آثار مفسران شیعه و اهل سنت مقایسه

کنید.

➤ اقوال مطرح شده در تعریف تفسیر موضوعی را تحلیل و بررسی کنید.

➤ کتاب شناسی در مورد تفسیر موضوعی اتحادی و تفسیر موضوعی ارتباطی

ارائه دهید.

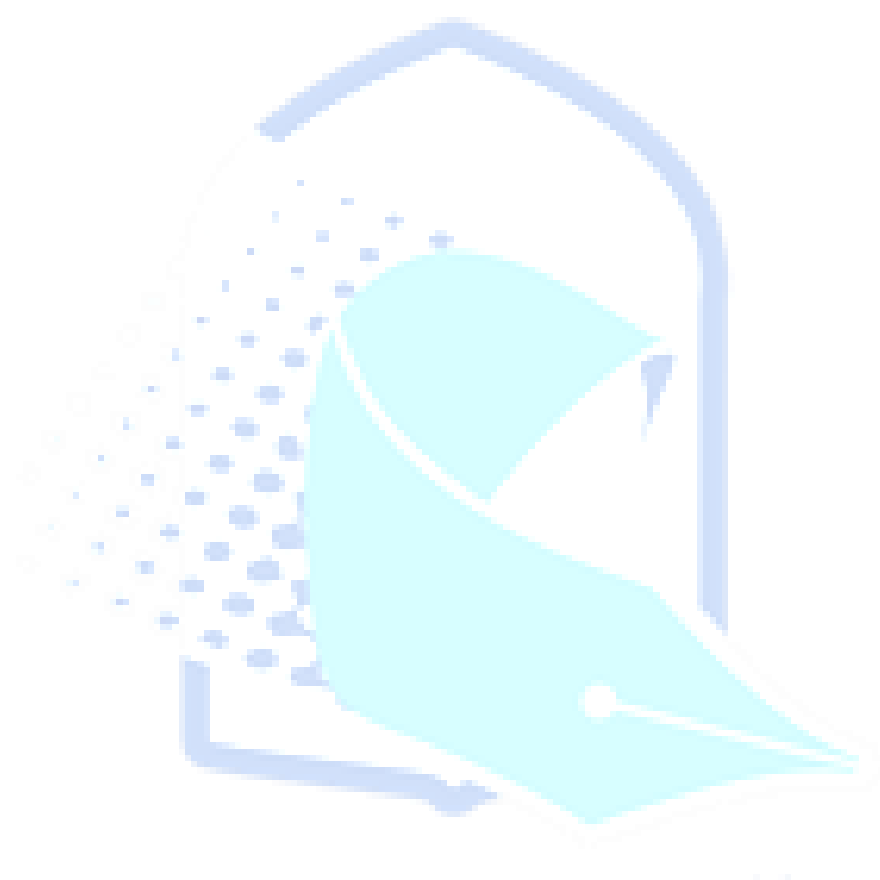
➤ منبع شناسی در مورد اصول، مراحل و چالشهای تفسیر موضوعی ارائه دهید.

➤ دیدگاه شهید صدر را در مورد تفسیر موضوعی قرآن بدست آورید.

➤ با توجه به کتاب روش تحقیق موضوعی در قرآن از حسین مرادی زنجانی

محمد علی لسانی فشارکی مراحل تحقیق در تفسیر موضوعی با انتخاب یک

موضوع انجام دهید.

کتابنامه

جلیلی، هدایت، روش‌شناسی تفاسیر موضوعی قرآن (تفسیر موضوعی، چبستی، بنیان‌ها، پیش‌فرضها) ۱جلد، انتشارات کویر - تهران، چاپ: اول، ۱۳۷۲.

جوادی آملی، عبدالله، تفسیر موضوعی قرآن کریم، نشر اسراء قم.

رجبی، محمود، روش تفسیر قرآن، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ۱۳۸۳.

رضایی اصفهانی، محمدعلی، منطق تفسیر ۲ (گرایشها و روشهای تفسیر)، قم، مرکز بین‌المللی نشر المصطفی، ۱۳۹۲.

.....، منطق تفسیر ۳ (روش تحقیق در تفسیر و علوم قرآن)، قم، مرکز بین‌المللی نشر المصطفی، ۱۳۹۲.

سبحانی، جعفر، منشور جاوید.

صدر، سید محمد باقر سید جمال الدین موسوی، سنت‌های تاریخ در قرآن، تفاهم - تهران، چاپ: سوم، ۱۳۸۱.

طیب حسینی، محمود، دائره المعارف قرآن کریم، ج ۸، مقاله تفسیر .

علوی مهر، حسین، روشها و گرایشهای تفسیری، اسوه - قم، چاپ: اول، ۱۳۸۱.

مرادی زنجانی، حسین، محمد علی لسانی فشارکی. روش تحقیق موضوعی در قرآن

مصطفی مسلم، مباحث فی التفسیر الموضوعی، ۱جلد، دارالقلم - دمشق، چاپ: چهارم، ۲۰۰۵/۱۴۲۶.

مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، جلد اول، دار الکتب الاسلامیه - تهران، چاپ: نهم، ۱۳۸۶ ه.ش

ید الله پور، بهروز، مبانی و سیر تاریخی تفسیر موضوعی قرآن، دارالعلم - قم، چاپ: اول، ۱۳۸۳.

